

Osmanlı Aile Hukuku'nda Şer'i ve Örfi Hukukun Gelişim Süreci Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Çağrı SEVİNÇLİ

Arş. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi, İİBF

csevincli@beu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-5868-3498>

Makale Başvuru Tarihi : 12.11.2023

Makale Kabul Tarihi : 15.12.2023

Makale Yayın Tarihi : 31.12.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10443280

Özet

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı Aile
Hukuku,
Şer'i Hukuk,
Örfi Hukuk,

Osmanlı hukukunu ilgilendiren her konuda şer'i ve örfi hukukun üzerinde durulması oldukça önem arz etmektedir. Zira Osmanlı Dönemi'ne ait bir hukuki kuralın eleştirisi yapılırken, o kuralın İslam hukuku açısından meşruluğunun ve devlet adamlarının o konu hakkındaki örfi uygulamalarının tespitinin yapılması gerekmektedir. Çalışmada ele alınacağı üzere şer'i hukuk, kaynağını Kur'an, sünnet, icma ve kıyastan alarak oluşan hukuk sistemi iken örfi hukuk ise padişah fermanları ile meydana gelmiştir. Çalışma, amacına uygun olarak Osmanlı Aile Hukuku'nda şer'i ve örfi hukukun yeri ve dönemsel uygulamalara etkilerini barındırmaktadır. Ayrıca şer'i ve örfi hukukun Osmanlı Aile Hukuku uygulamalarına etki eden faktörler ile Osmanlı'nın ilk sistematik aile hukuku düzenlemesi olarak kabul edilen Hukuk-ı Aile Kararnamesi de çalışmanın kapsamına alınmıştır. Çalışmada örfi hukukun sınırını şer'i hukukun çizdiği ve yine örfi hukukun, şer'i hukuktan keskin olarak ayrılmadığı, Osmanlı Dönemi aile hukukunda ve mahkemelerde kadılar tarafından uygulanan hukuk kurallarında şer'i hukukun öncelikle dikkate alındığı, örfi hukuka ancak şer'i hukukun yetersiz kaldığı durumlarda başvurulduğu sonucuna ulaşılmıştır.

A General Evaluation on the Development Process of Sharia and Customary Law in Ottoman Family Law

Abstract

Keywords:

Ottoman Family
Law,
Sharia Law,
Customary Law.

It is very important to emphasize sharia and customary law in all matters concerning Ottoman law. When criticizing a legal rule of the Ottoman period, it is necessary to determine the legitimacy of that rule in terms of Islamic law and the customary practices of the statesmen on that subject. As will be discussed in the study, Sharia law is a legal system that takes its source from the Qur'an, sunnah, ijma and qiyas, while customary law was formed by sultan's edicts. In accordance with its purpose, the study includes the place of sharia and customary law in Ottoman Family Law and their effects on periodical practices. In addition, the factors affecting the application of sharia and customary law in Ottoman Family Law and the Decree on Family Law, which is accepted as the first systematic family law regulation of the Ottoman Empire, are also included in the scope of the study. The study concludes that the boundaries of customary law were drawn by Sharia law and that customary law was not sharply differentiated from Sharia law, that Sharia law was primarily taken into consideration in the family law of the Ottoman period and in the legal rules applied by the kadıs in the courts, and that customary law was resorted to only in cases where Sharia law was insufficient.

GİRİŞ

Osmanlı Aile Hukuku'nun tarihsel gelişimi İslam dininin erken dönemlerinde, devletin hukuk sistemine etkisi ile başlamış olup, İslam hukuku Osmanlı Devleti'nin hukuki yapısının şekillenmesinde önemli bir yer edinmiştir.

Osmanlı Dönemi hukuk sistemi, kendine özgü bir hukuk sistemi değildir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile birlikte, daha önce kurulmuş Türk-İslam devletlerinden ve o zamana kadar yürürlükte bulunan hukuki yapıdan etkilenilmiştir. Ancak alınan bu miras, altı asırlık dönemde ilk haliyle aynı kalmamış, ihtiyaç halinde gerekli değişiklikler yapılarak gelişmeye devam etmiştir (Aydın, 2005: 69). Ancak bu değişim süresince yine İslam dini esas alınmıştır.

Osmanlı hukuk sisteminin işleyişinde temelde şer'i hukuk, örfi hukuk ve cemaatler hukuku gibi hukuk sistemleri etkili olmuştur. Şer'i ve örfi hukuk kuralları kesin bir biçimde birbirlerinden ayrı olmamakla beraber, şer'i hukukun yetersiz kaldığı durumlarda örfi hukuka başvurulduğu görülmüştür. Genel manada dönemin tahlilinde şer'i hükümlerin eşya, aile, miras ve ticaret hukuku gibi özel hukuk alanlarında yoğunlaştığı görülmekte iken, idare, anayasa, ceza hukuku gibi devlet yapısı ve işleyişini doğrudan ilgilendiren kamu hukuku alanlarında ise örfi hukukun etkili olduğu göze çarpmaktadır (Şen, 1999).

Genel görüş bu olmakla beraber, Ortaylı, Osmanlı kadısı veya onun naibi, gelenek ile şeriat arasında net bir zıtlığın bulunmadığı durumlarda şeri hükümlerin geleneğe sessizce itaat ettiğini dile getirmektedir (2020: 89). Nitekim İslam Aile Hukuku'nun herhangi bir hükmünü değiştiren yahut yürürlükten kaldıran bir maddenin kanunnamelerde yer alması mümkün değildir. Esasen örfi hukuk alanında yetkiler ile donatılmış olan padişahların, şer'i hukuk alanında kanun koyma yetkileri bulunmamaktaydı (Mumcu, 1976: 83). Padişahların her ne kadar aile hukuku alanında kanun koyma yetkileri bulunmuyor idiyse de, İslam hukukunun çizdiği sınırlar dahilinde hukuki hayatın daha düzenli ve ihtiyaçlara uygun bir biçimde yürütülmesi amacıyla gerekli tedbirleri alabilmişlerdir (Aydın, 1981: 67).

İslam hukukunun en büyük özelliği, kaynağı Allah ve Peygamberleri olan belli bir kaynaktan çıkmış olmasıdır. Bu bakımdan birinci kaynak *Kur'an* iken ikinci kaynak ise *Sünnet*'tir. Örf-i kanunların en büyük özelliği ise padişahların iradesi sonucu ortaya çıkan kurallar olmasıdır. Gerek şer'i hukukun, gerekse de örfi hukukun daha net anlaşılabilmesi açısından, bu hukuk sistemlerinin içeriğini daha derinlemesine incelemek yerinde olacaktır.

Çalışmada ilk olarak Osmanlı dönemi hukuk sistemi ve bu sistemi oluşturan örfi hukuk, şer'i hukuk ve şer'i hukukun asli kaynakları daha sonra, şer'i ve örfi hukukun Osmanlı Aile Hukuku'nun gelişimine etki eden faktörlere yer verilecektir. Son olarak ise Osmanlı'nın ilk modern aile hukuku düzenlemesi olarak kabul edilen Hukuk-ı Âile Kararnamesi ele alınacaktır.

ÖRFİ HUKUK

İslam hukukunda asli kanun koyucu Allah'tır. İslam hukuku, Allah'ın iradesi dışındaki kaynaklara gerçek anlamda kanun koyucu nazarıyla bakılmamaktadır. Dolayısıyla O'nun iradesi dışındaki kaynaklar, ilahi iradeye uygun hukukî hükümleri tespit etme kaynağı olarak görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında İslam hukukunda yegâne kanun koyucu Allah ve onun hükümlerini tebliğ eden ve uygulanmasını gösteren Hz. Peygamber olmaktadır. Hukukçulara düşen görev ise, ilahi ahkâmın bulunduğu kaynaklardan yola çıkarak yine ilahi iradeye uygun olarak yeni meseleleri çözümlenerek uygun hükümler ortaya koymaktır (Koşum, 2004: 146). Dolayısıyla Osmanlı hukukunun temeli olan, örfi hukuk ve şer'i hukuk, ilahi iradeye uygun olarak, yaşanan gelişmeler sonucu ortaya çıkan meseleleri çözümlenecek hükümler koyma çabasıdır ibarettir.

Örfi hukuk kuralları, geçmişten bugüne “*örf, örf-i müñif-i sultânî, siyâset-i sultânî ve kanun*” biçiminde farklı adlarla telaffuz edilmiştir (Aydın, 2020: 24). Kelime anlamı itibariyle ilk olarak örf ve adet hukukunu akla getirmekte ise de salt olarak bu anlamının ötesinde, İslam hukukunun devlet başkanına tanıdığı geniş takdir ve düzenleme yetkisi sonucu ortaya çıkan normlar, örfi hukukun asıl anlamını karşılamaktadır (Koşum, 2004: 145). Örfi hukuka yaptırım gücünü veren, bu kuralların hükümdar tarafından kanun olarak bildirilmiş olmasıdır (Aydın, 2007: 515). Buradaki önemli nokta, hukuk sisteminin oluşum sürecindeki devletin müdahalesinin mevcut olup olmadığı hususudur.

İnalçık’a göre örfi hukukun uygulanabilmesi ve hükümdarın devlet içerisinde tam anlamıyla bir mevki kazanabilmesinin yolu, devletin menfaatinin söz konusu olduğu durumlarda mevcudiyet kazanabilecektir (1958: 102). Devlet menfaatinin gerekliliğinin yanı sıra, uygulanacak örfi hukukun da şeriat hükümlerine aykırı olmaması gerekmektedir. Bu bakımdan İslam hukukuna aykırı biçimdeki örfi hukuk kurallarının meşrutiyeti kabul edilmemekteydi (Akgündüz, 1999: 117).

“Yani bu tedbir ol mertebe olmazsa belki mücerred tavr-ı akl üzere nizâm-ı âlem-i zâhir için mesela tavr-ı Cengiz Han gibi olursa sebebine izafe ederler “siyaset-i sultânî” ve yasağ-ı pâdişâhî” derler ki örfümüzce ona örf derler” (Tursun Bey, 1977’den akt. Aydın, 2020: 24).

Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere, örfi hukukun kökeninin Osmanlı döneminden başladığını düşünmek yanlış olacaktır. Zira, Cengiz Han yasalarında da bu sistemi görmek mümkündür. Tursun Bey’in tanımında “*tavr-ı Cengiz Han gibi*” ifadesi örfi hukuk kavramının yalnızca Osmanlılara has olmadığını açıkça göstermektedir.

Tursun Bey’in ifadesindeki “*örf*” kavramı, İslam hukuku yanında toplumsal düzenin korunması amacıyla, devlet başkanı tarafından konulan ve akla dayanan kanunlar olarak anlaşılmaktadır (Tursun Bey, 1977’den akt. Osmanağaoğlu, 2007: 89). Ancak örfi kuralların Şeriat’dan bağımsız olduğunu düşünen tarihçiler de mevcuttur. İnalçık; örfü, hakkında şeri hüküm bulunmayan alanlarda, devlet başkanının akıl ve iradesi doğrultusunda konulan devlet kanunu olarak tanımlamıştır (2019: 28). Bu çalışma kapsamında görüş, şer’i hükümle örfi hükümlerin birbirine bağılılığı yönündedir. Zira Osmanlı Devleti’nin bir İslam Devleti olduğu düşünüldüğünde, devlet başkanının getireceği düzenlemelerin İslami hükümlere aykırılığı düşünülemez.

Örfi hukuk denildiğinde, salt bir örf ve âdet hukuku anlaşılmamalıdır. Ancak yine de örfi hukuk normları belli alanlarda uygulanmış örf ve âdetlerden, hukukî teamüllerden etkilenmiştir. Osmanlılar fethettikleri yerlerde mevcut hukuki yapıyı tepeden tırnağa değiştirmek yerine, oradaki toplumun zaman içerisinde örf ve adetlerin gelişimi ile Osmanlı hukukuna uyum sağlamalarını daha uygun görmüşlerdir (İnalçık, 1958: 103). Yalnızca yasayı koyan padişahın kendi döneminde geçerli olan örfi hukuk uygulamaları, daha sonradan gelen padişahlar tarafından devam ettirilebileceği gibi değiştirilebiliyordu (Yetkin, 2013: 388). Zira Osmanlı padişahları kendi dönemlerindeki düzeni ve adaleti sağlayabilmek adına bu tip dönemin padişahına özgü düzenlemeleri yapmak zorunda kalmışlardır.

Osmanlı Dönemi örfi hukuk uygulamalarından bazılarını bakılacak olursa; nikâhların mahkemede kadı önünde yahut mahkemeden alınacak izinle din adamları tarafında kıyılması, boşanma ve ölüm iddet süresi¹ bitmeden evlenen kişilere kanunnamelerde belirtilen cezaların verilmesi veya kardeş katlinin meşru sayılması örfi hukuka örnek olarak gösterilebilir.

ŞER’İ HUKUK

Şer’i kelimesi Osmanlıca, “*şeriatla ilgili, Allah tarafından bildirilen kanun ve hükümlerle ilgili, İslamiyet’e göre makbul olan*” (Luggat Osmanlıca Türkçe Sözlük, 2023) gibi anlamlarla karşımıza çıkmaktadır. Buna göre şer’i hukuku, İslamiyet’e göre düzenlenmiş kanunlar olarak düşünebiliriz. Şer’i hukuk kavramı Osmanlı

¹ Evliliğin bitmesi üzerine, kadının tekrardan biriyle evlenebilmesi için aradan geçmesi gereken süre (300 gün).

Kanunnamelerinde “şer” veya “şer’i şerif” şeklinde isimlendirilmiş olup, bu hukuk kurallarının yürürlüğe girmesi hiçbir şahıs veya zümrenin onayına bağlı bulunmamaktadır (Akgündüz, 1999: 117).

Bu hukukun asıl kaynaklarını “Kur’an, sünnet, icma ve kıyas” oluşturmaktadır. Bu kaynakların yanı sıra bir de “masalih-i mursala, istihsan, örf ve adet, önceki semavi dinlerin hukuk kuralları, sahabinin görüşleri ve istishab” gibi tartışmalı bazı kaynaklar da bulunmaktadır (Tanrıverdi, 2007: 21). Şer’i hukukun asıl kaynaklarına alt başlıkta ayrıca değinilecektir. Tanımlara ve dönemsel uygulamalara bakılarak söylenebilir ki şer’i hukuk, örfi hukuk ile kıyaslandığında üst düzey bir konumdadır. Zira örfi hukukun uygulama alanındaki sınırları şer’i hukuk çizmektedir. Bu bakımdan örfi hukuk hükümlerinin şer’i hukuka aykırı olması düşünülememektedir. Hatemi, “nasın çirkin gördüğü bir durum istihsan yoluyla güzelleştirilemez” diyerek, İslam (şer’i) hukukunun gücünü ifade etmeye çalışmıştır (2012: 82). Bu da Osmanlı Dönemi’nde bir normlar hiyerarşisinin varlığını açıkça ortaya koymaktadır.

Şer’i hukukun uygulama alanı bulduğu bir örnek olarak İslam’da yeri olan mehir kavramı gösterilebilir. Mehir tanımsal olarak nikah akdinin sonucu olarak kocanın, karısına ödemek zorunda olduğu para veya mal şeklinde ifade edilmiştir (Aydın, 2003: 389). Bilindiği üzere İslam hukuku açısından mehrin verilmesi şart olup, Nisa Suresi’nde bu durum emredilmiştir. Kaynağı Kur’an olduğu için mehir, şer’i hukukun alanına girmektedir. Ancak her ne kadar mehir üzerinde şer’i hukukun uygulandığı bilinse de, Osmanlı Dönemi’nde yeniçerilerin ödeyecekleri mehir ile ilgili örfi düzenlemeler ile getirilmiş bir takım sınırlamaların olduğu da bilinmektedir (Aydın, 2020: 26).

Şer’i Hukukun Asli Kaynakları

Şer’i hukukun asli kaynaklarını biraz önce de değinildiği üzere başlıca dört kaynak oluşturmaktadır. Bunlar: Kur’an, sünnet, icma ve kıyastır. Bu kaynaklar haricinde tartışmalı kaynaklar bulunsu da yukarıda bahsi geçen asli kaynaklar, herkes tarafından kabul görmüş kaynaklardır. Bunlara kısaca değinmek gerekirse;

- *Kur’an*, İslam hukukunun ilk ve asıl kaynağı konumundadır. İslam hukuku, İslam dinine dayanan hukuk sistemidir ve temel ilkeler ve kurallar da vahyin eseri olan Kur’an-i Kerim tarafından ortaya konulmuştur (Umur, 1987: 151). Mevcut bir hukuki mesele de başvurulacak ilk kaynak Kur’an’dır. Burada herhangi bir çözüm bulunamaması durumunda İslam hukukunun diğer kaynaklarına sırasıyla müracaat edilmektedir. Kur’an, hukuki bir kitap konumunda olmaması hasebiyle yalnızca hukuk kurallarından oluşmamıştır (Tanrıverdi, 2007: 19). Bu yüzden Kur’an’da her hukuki meselenin çözümüne yönelik bir yol bulunması da düşünülemez. Bu yüzden ki diğer kaynaklara ihtiyaç doğmuştur.

- *Sünnet*, İslam hukukunun ikinci asli kaynağı konumundadır. Anlam itibariyle Hz. Peygamberin söylemleri, davranışları ve göstermiş olduğu yoldur (TDK, 2023). Hukukçular tarafından, bir hukuki meseleye ilişkin Kur’an’da bir çözüm bulunamaması durumunda Sünnet’e başvurulmaktadır.

- *İcma*, sözlük anlamı itibariyle birleştirme, toplama (TDK,2023) anlamlarına gelirken, İslam hukukunda ise müçtehitlerin şer’i bir hüküm üzerine ittifak etmeleri, fikir birliğine varmaları anlamlarına gelmektedir (Hakkı ve Duman, 2008: 150).

- *Kıyas*, anlam itibariyle, kitap, sünnet veya icma da hakkında hüküm bulunmayan bir meseleye bunlar arasındaki sebep-sonuç bağlamından hareketle, bu kaynaklardan birinde yer alan bir meseleye uygulanacak hükmün uygulanmasıdır (Zeydan, 1996 akt Tanrıverdi, 2007: 22). Ancak kıyasın güvenilirliği noktasında bazı tartışmalar söz konusudur. Nitekim bazı hukukçular kıyası bağımsız bir asli kaynak olarak değil, diğer kaynaklardaki hükmü ortaya çıkaran bir metot olarak düşünmektedir. (Aydın, 2000: 40). Köprülü, icma ve kıyasın zaman ve mekâna göre değişkenlik gösterebileceğini ifade ederek, Kur’an ve Sünnetin esas alınması gerektiğini vurgulamış ve Kur’an ve Sünnetin de tüm ihtiyaçları karşılamasının mümkün olmadığını düşünerek farklı mezheplerin ortaya çıkışını da bu durumun bir tezahürü olduğunu öne sürmüştür (Köprülü, akt Osmanağaoğlu, 2007: 85).

ŞER'İ VE ÖRFİ HUKUK UYGULAMALARININ İŞLEYİŞİ VE OSMANLI AİLE HUKUKU UYGULAMALARINDA ŞER'İ VE ÖRFİ HUKUK

İlk çağlardan itibaren toplumların, aile topluluklarının bir araya gelmesinden oluşmuş olması, aile hukukunun eski dönemlerden bu yana var olması ve önemini koruması sonucunu doğurmuştur. İslam hukukunun oluştuğu dönemde, dönemin şartları ve gereksinimleri göz önüne alındığında, oluşan hukuk sistemi daha çok, medeni, borçlar, ticaret, ceza ve kısmen mali hukuku da içine alan ağırlıklı olarak özel hukuk alanında şekillenmiştir. İslam hukukunun bu alan üzerinde yoğunlaşmış olması, İslam coğrafyasında da genel olarak bu ve bunun gibi uygulamaların görülmesi sonucunu doğurmuştur. İslam hukuk geleneğinde devletin siyasi, idari ve mali yapısı ile ilgili kamu düzenlemelerinin gerekli olması sebebiyle yöneticilere, düzenleme yetkisi tanıyan esnek bir hareket alanı bırakılmıştır. Hulasaten, Osmanlı Dönemi'nde kişiler arasındaki husumetlerde genellikle İslam hukuku uygulanmışken, devletin idaresini ilgilendiren konular örfi hukuk ile düzenlenmiştir.

Aile hukukunu ilgilendiren evlenme, boşanma, evlenme ehliyeti, evlenilmesi yasak olan kişiler gibi temel esaslar, İslam hukukunun iki temel kaynağı olan Kur'an ve sünnete göre belirlendiğinden ve İslam hukukçularının içtihatları doğrultusunda detaylı bir aile hukuku ortaya çıktığından dolayı, Osmanlı aile hukukunun tartışmasız bir biçimde şer'i hukuk sistemine tabi olduğu söylenebilmektedir (Aydın, 2020: 26-27). Yine de günlük hayatta şer'i hukukun uygulanması salt bir biçimde olmamış, sınırlı da olsa uygulamada ortaya çıkan sorunların çözümü noktasında örfi hukuka da ihtiyaç duyulmuştur.

Osmanlı'da padişahlar kendi dönemlerinde şer'i hükümleri değiştiremeseler bile bazı uygulamalar ile yargı alanına müdahalelerde bulunmuşlardır. Osmanlı padişahlarının şer'i hukuk üzerindeki etkisi de dönemin hukuki uygulamalarına ışık tutması açısından oldukça önemlidir. Osmanlı padişahları, kadınlara vermiş oldukları yargılama yetkisini sınırlandırma hakkını kendilerinde tutarak, yargıya dolaylı da olsa müdahalede bulunmuşlardır. Uygulamada karşılaşılan müdahale yöntemlerinden en önemlisi, mezhebe göre kadı seçme biçimiyle kendini göstermiştir. Bilindiği üzere Osmanlı Dönemi'nde kadıların tayini padişah beratıyla gerçekleşmekte ve padişahın verdiği yetki dışına çıkılarak yargılama yapılamamaktadır (Erdoğan, 2014: 52). Padişahlar, mezhepler arasında yapmış oldukları seçim yöntemi ile mevcut kurallar üzerinde oynamalar yaparak bir tür yasama yetkisi kullanmışlardır.

Mezhepsel seçimlerin yanı sıra şer'ie mahkemeleri de hukuk sisteminin işleyişinde oldukça önemli bir yer edinmiştir. Bu mahkemeler, Osmanlı Dönemi'nde hukuki uyuşmazlıkların çözüm mercii olarak görev yapmıştır. Şer'i ve örfi hukuka ilişkin uyuşmazlıklarda yetkili halde bulunan şer'ie mahkemeleri, ayrıca her hukuki meseleye ilişkin karar verir konumda yer almıştır (Bayındır, 2000: 676). Mahkemeler, önlerine gelen aile hukuku temelli problemleri tek hâkimli şer'ie mahkemesi kadısı tarafından çözmekte ve kadının bilgisinin yetersiz olduğu durumlarda başka bir mezhep hukukçusunu naib olarak atmasına izin vermiştir. Zira şer'ie mahkemesi kadısı yalnızca Hanefi fihına göre karar vermekle yetkiliydi. Mahkemenin, problemlerin çözümü noktasında etkisiz kaldığı durumlarda Dîvân-ı Hümâyün devreye girmektedir. Dîvân-ı Hümâyün, bir üst karar merci olmasının yanında aynı zamanda en yetkili karar organıydı. Genel olarak aile hukukuna ilişkin problemlerin çözümü noktasında şer'ie mahkemelerinin rolü yeterli olmasına karşın, bazı problemlerin çözümü noktasında bu üst karar merciiinden yararlanılmaktaydı. Mahalli mahkemeler tarafından problemlerini çözemeyen taraflar, son çare olarak Dîvân-ı Hümâyün'a başvurmakta idi (Aydın, 2020: 30).

Şer'ie sicilleri de söz konusu dönem içerisindeki problemlerin çözümü noktasında bir diğer önemli başvuru adresi olarak bilinmektedir. Bu siciller, şer'i mahkemeler tarafından verilen kararları içermesi ve problemlere ışık tutması bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir (Özbilgen, 1985: 43). Siciller aynı zamanda devletin hukuki, sosyal, kültürel ve siyasi yapıları hakkında da önemli bilgiler barındırmaktadır. Örneğin, nişanlılık ile ilgili dönemin hukuki işleyişine dair önemli bilgiler verecek olan bir sicil kaydına aşağıda yer verilmiştir:

İstanbul'da Yanaki adlı bir şahıs Yamanni kızı Samayyi ile nişanlandığını ve nişanlandığında ona hediye olarak üç altın verdiğini ifade etmiştir. Samayyi'nin babasının nişandan vazgeçerek kızını başkası ile evlendirmek istemesi ve nişandan cayması üzerine nişan bozulmuştur. Nişanın bozulması üzerine 1749 yılında mahkemeye başvuran Yanaki'nin nişan hediyesi olarak verdiği üç altını geri istediği anlaşılmaktadır (İŞS, 197, s. 93-a1'den akt. Alaca, 2021: 16).

Sicil kaydından anlaşıldığı üzere dönemin hukuk sisteminin nişanlılığın bozulması halinde nişan hediyelerinin akıbetinin ne olacağı hususunda bir düzenleme getirmektedir. Burada aynı zamanda gayrimüslim tebaanın da hukuki düzenlemelere riayet ettiği anlaşılmaktadır.

Hukuk sisteminin işleyişi açısından önemli etkileri bulunan fetvâlar ve aile hukukunun yardımcı kaynakları olan fetvâ mecmuaları ve kanunnameler de dönemin hukuk sisteminin işleyişinde önemli bir yere sahiptir. Fetvâ kavramı, anlam itibarıyla İslam hukuku ile ilgili bir sorunun çözümüne ilişkin görüşler olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2023). İslam hukukunda fetvâ kurumu, kaynakların değerlendirilmesi, yorumlanması ve hukuki kuralların anlaşılır bir hale getirilmesi noktasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Dönem içerisindeki hukuki konularda gerek halkın gerekse kadının fetvâyâ başvurdukları bilinmektedir. Uygulamada ise fetvâların niteliği hem yargılama öncesi hem de yargılama esnasında etki göstermiştir. Kadıların, önlerine gelen davalarda kendilerine yardımcı olmak maksadıyla müftülere ihtiyaç duydukları bilinmektedir (Örsten, 2007: 35). Müftüler tarafından verilen fetvâlar, yargılama esnasında taraflara yardımcı olacağı gibi aynı zamanda yargılama öncesinde ihtilafların ortadan kaldırılması noktasında da çözüme katkı sağlamıştır. Bazı durumlarda kadıların da bizzat müftülerden hukuki görüş almak üzere talepte buldukları bilinmektedir.

Burada şu ayrımı bilmek gerekir ki müftüler şer'i ve örfi hukuka göre fetvâ veren ve bu fetvâların ne gibi bir hüküm içerdiğini belirleyen kişi iken; kadı, yargılama ve hüküm vermekle yetkili olan kişi idi (Sütcü, 2017: 461). Ancak buradaki önemli husus, fetvânın niteliği gereği kadıların bağlayıcılık özelliğinin bulunmayışı noktasındadır. Yine bir başka önemli nokta ise fetvâların dikkate alınması üzerinedir. Kadıların bir konu hakkında hüküm verirken, fetvâları rastgele bir biçimde reddedememekteydi. Aksi halde taraflar davayı Dîvân-ı Hümâyün'a götürerek bozabilmekte ve kadının sorumluluğu doğabilmekteydi. Anlaşılacağı üzere fetvâların bir yandan bağlayıcılığı bulunmazken, öte yandan padişahın onayı suretiyle kadıların bağlayıcı hale getirilmesi de mümkün kılınmıştır (Aydın, 2020: 33-34). Anlaşılacağı üzere Osmanlı'da aile hukukunun sağlıklı bir biçimde uygulanabilmesi için müftülük kurumunun ve vermiş oldukları fetvâların önemi büyüktür.

Mezhepler çerçevesinde daha önce verilmiş fetvâların bir araya getirildiği fetvâ mecmuaları da dönemin hukuk sistemi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Zira bu kaynaklar, kadıların önemli bilgi kaynaklarından olup, en çok karşılaşılan problemlerin çözümüne yer vermesi ve Hanefî mezhebindeki hâkim görüşü bildirmesi sebebiyle kadıların hüküm tesis ederken işlerini oldukça kolaylaştırmaktaydı (Cin ve Akgündüz, 1995: 109). Osmanlı hukuk tarihine bakıldığında fetvâ mecmuaları birinci derece kaynaklar arasında gösterilmektedir. Bunun sebebi ise, fetvâyı veren müftünün önüne gelen bir uyuşmazlıkta sorunu doğrudan inceleyerek, ilgili soruna hangi içtihadın uygulanacağı konusunda bir sonuca varmış olmasıdır (Üçok ve Mumcu, 1976: 172).

Görüleceği üzere şer'i ve örfi hukuk; mahkemeler, siciller, mecmualar, kanunnameler gibi birçok biçimde kendine uygulama alanı bulmuştur. Dönem içerisindeki aile hukuku uygulamalarında da bunların örneklerini görmek mümkündür. Bundan sonraki aşamada İslam Aile Hukuku'ndaki bazı uygulamalara değinmek, konunun daha açık anlaşılması bakımından uygun olacaktır. Çalışmanın bu bölümünde İslam Aile Hukuku'nda evlilik ve evliliği sona erdirme halleri, şer'i ve örfi hukuk uygulamaları bağlamında incelenecektir.

İnsanoğlu yaradılış gereği medeni bir varlık olması hasebiyle topluluklar halinde yaşamaya ihtiyaç duymaktadır. Söz konusu toplulukların temeli ise aile müessesesidir. Bu bakımdan gerek ilahi kökenli gerekse de beşerî kökenli tüm hukuk sistemleri aile kavramına gerekli önemi vererek, aile kurumunun kuruluşunun tek meşru yolu olarak nikâh akdini görmüşlerdir (Çevik ve Yurtseven, 2015: 144). İslam hukukunda evlilik akdi, nikâh kavramı ile aynı anlamda kullanılmıştır (Cin ve Akgündüz, 1990: 70; Çakıcı, 2022: 131). İslam hukukunda nikâh müessesesi, taraflar ve şahitlerin huzurunda gerçekleşen medeni bir akit olup, bu işlemin geçerliliği için resmi bir memur yahut bir din adamına ihtiyaç duyulmamıştır (Üçok vd., 2006: 115). Ancak evlilik kurumunun önemine binaen, bu işlem gelişigüzel bir biçimde değil, belirli kişilerin önünde gerçekleştirilmesi gerekir (Aydın, 1981: 77). Osmanlı’da bu görevi kadıların üstlendikleri görülmektedir (Ortaylı, 1976: 97). Fatih Kanunnamesi’nde kadıların nikah sebebiyle alacakları harç miktarlarına yer verildiği görülmektedir (Kama, 2013: 695). Buradan da dönem içerisinde nikâh kıyma işlemlerinin kadılar aracılığıyla gerçekleştirildiği anlaşılabilmektedir.

Evlilik akdinin kadı tarafından kısılanmadığı durumlarda bu görev bir din adamı, çoğunlukla mahallelerin imamı tarafından yerine getirilmiştir. Ancak imamlara tanınmış olan bu yetki sürekli mahiyette kullanılabilecek bir yetki değildi. Bunun için evliliğin tarafları buldukları yer mahkemesinden o din adamına hitaben bir izin kâğıdı(izinname) getirmeleri şartı aranırdı. Kadı izninin aranmasındaki amaç, evliliğin kurulmasına yönelik şartlarda bir eksiklik olmadığının hâkim tarafından tespiti noktasındadır (Aydın, 1981: 81). Nikâh akdinin sağlıklı bir biçimde kurulabilmesi için aralarında evlilik engeli bulunmayan bir erkek bir kadın veya temsilcisinin karşılıklı irade beyanları (icap ve kabul) gerekmektedir. Nikâh akdinin geciktirici, bozucu yahut zorlayıcı bir şart içermemesi gerekirdi. Nitekim biraz sonra aşağıda incelenecek olan 1917 tarihli Hukuk-i Âile Kararnamesi, toplumun görüşünü baz alarak, zorlanan kişinin nikahını fasid olarak nitelemiştir (Atar, 2007). Yine evlenme ehliyeti ile ilgili bir fetvâ örneğinde akıl sağlığı yerinde ve yetişkin olan bir kadının veli izni olmadan evlenebileceği ancak arada denklik olmaması durumunda velilerin nikahı feshettirme haklarının bulunduğu mecmuada şu şekilde yer almıştır:

“Bikr olan Hind-i bâliga velîsi izni yok iken istediği kimseye nikâh ile varmağa kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olur. Amma küfvü olmayana varıcak velî itiraz idüb fesh etmeye kâdirdir. Mademki ol zevcden veladet etmeye. Bir kavilde asla münakid değildir. Bu kavil dahi müftâ bihdır. Hususan fi zemâninâ ki itiraz böyle işkâl üzere ola (Okur, 2020: 622).²”

İslam Aile Hukuku’nda evlilik akdi, temelde “*talâk ve fesih*” olmak üzere temelde iki şekilde sonlandırılmaktadır. Talâk anlam itibariyle evliliğin genelde erkek, bazı durumlarda ise kadın tarafından tek taraflı olarak irade ile sona erdirilmesidir (Acar, 2010: 497). Fesih ise, nikâh akdi sırasındaki eksikliklerden yahut evlilik akdinden sonra oluşan bir kusur nedeniyle evliliğin imkânsız hale gelmesi durumudur (Erol ve Gökalp, 2022: 14). Şahitsiz evlenme veya Müslüman bir kadının Gayrimüslim bir erkekle evlenmesi fesihe örnek olarak gösterilebilir. Bunların dışında kocaları savaş meydanında kaybolan yahut başka bir sebeple gaip duruma düşen kadınların boşanma talebi sorunları vardır. Gaiplik ve nişanlılık ile ilgili şer’iyye sicillerinde bu konular özelinde bazı örnekler yer almaktadır. Kocaları kayıp olan ve geçimlerini sağlayamayan kadınlar ile ilgili yer alan bir sicil kaydında şu ifadelerle yer verilmiştir:

Bursa şer’iye sicillerinde kayıtlı bulunan 28 Muharrem 898 tarihli davada davacı Abdullah kızı Gülsüm(?), davalı kocası Veli b. Ivaz’ın dört buçuk senedir gaib’olduğunu ve nafaka olarak bir şey bırakmadığını söyleyerek tefriki talep etmektedir. Durumun şahitlerle sabit olması üzerine şafii hâkim tefrike hükmetmektedir (Aydın, 1981: 69).³

² Pîr Mehmed Üskübî, Fetâvâ-yı Üskübî, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1694), 28a.

³ bkz. BŞS Defter No: 11a Varak: 16a.

Anlaşılacağı üzere olayda kocasının gaip olduğu gerekçesiyle boşanamayan kadının Şafii kadısına başvurarak boşandığı görülmektedir. Çalışmanın buraya kadar olan kısmında anlatılan hususlarda Müslüman tebaanın durumu izah edilmiştir.

Gayrimüslim Tebaanın Durumu

Osmanlı Aile Hukuku bağlamında gayrimüslim tebaanın hukuk sistemi içerisindeki konumunun ayrıca incelenesinde yarar vardır. İslam hukuku açısından fertlerin tabi olduğu hukuki kurallar bağlamında mülkiyet prensibi mevcuttur (Aydın, 2020: 35). Yani bir kimse ister Müslüman ister gayrimüslim olsun, o kişiye uygulanacak kural o yerin hukukudur. Bunun doğal bir sonucu olarak Osmanlı Devleti'nde de bu prensip doğrultusunda hareket edilmekteydi. Ancak aile hukuku alanında bu prensibe bir istisna getirilmiştir. Dönemin hukuk kurallarının aksine gayrimüslim bir vatandaş, eğer isterse aile hukuku ile ilgili bir hukuki meselede yargılamanın kendi dininin tabi olduğu mahkemelerde yapılmasını seçme hakkına sahipti. Böyle bir talebin olmaması durumunda gayrimüslimlere de uygulanacak hukuk normu Osmanlı hukuku yani İslam hukuku olmaktadır. Tanzimat öncesi dönem Osmanlı hukukunda gayrimüslimlere ilişkin evlenme, boşanma, arbulma ve nafaka gibi aile hukuku ile ilişkili konular dini mesele olarak görüldüğünden, bu konulara ilişkin yetki, ilgili cemaatin ruhani liderine bırakılmıştı (Erdem, 2016: 650-651). Görüş odur ki bu tip bir uygulamanın varlığı, halk arasında olası bir dinler arası norm uyuşmazlığının engellenmeye çalışılması şeklinde düşünülebilir.

Dönem içerisindeki uygulamalarına bakıldığında, gayrimüslimlerin şer'îye mahkemelerine olan talebinin oldukça fazla olduğu bilinmektedir. Özellikle İslam hukukunda boşanmış ve dul kalmış kadınlara sağlanan mehir uygulamasının, gayrimüslim kadınların Osmanlı mahkemelerini tercihinde oldukça önemli bir yerinin olduğu söylenebilir.

HUKUK-İ ÂİLE KARARNAMESİ

Tanzimat sonrası kanunlaştırma hareketlerinin son örneklerinden biri 25 Ekim 1917 tarihli Hukuk-ı Âile Kararnamesi'dir. Söz konusu kararname, İslam Aile Hukuku'nun kendi alanındaki ilk kanunlaştırma hareketi özelliğini taşımaktadır. Daha önceki dönemde Mısır'da Kadri Paşa tarafından bir tasarı hazırlanmışsa da bu kanunlaşmamıştır (Yazıcı, 2015: 571). Kararname, bir buçuk yıl gibi kısa bir süre yürürlükte kalmasına rağmen Suriye, Mısır, Lübnan gibi İslam ülkelerinde uygulama alanı bulmuştur (Yurtseven, 2003: 208-209). Anlaşılan odur ki, kararnamenin İslam hukuk tarihi üzerinde yaratmış olduğu etki, Osmanlı hukuk tarihine nazaran daha ağırdır.

Kararnamenin en önemli özelliklerinden biri yargı birliğinin sağlanması noktasındadır. Aile hukuku alanında cemaat mahkemelerinin yargı yetkisi kaldırılmış, gayrimüslimler de şer'îye mahkemelerinin çatısı altında toplanarak yargı alanına sokulmuştur (Aydın, 1998: 316). Kararname, İslam hukuku çerçevesinde düzenlenmiş olmasına rağmen, birçok yeniliği de beraberinde getirmiştir. Gerek erkek gerekse kadınlar için evlenme yaşının belirlenmiş olması, nişan müessesesinin hukuki bir kurum olarak kabulü, akli rahatsızlığı bulunan kişilere evlilik ehliyeti tanınmaması gibi düzenlemeler, önemli sayılabilecek yeniliklerdendir (Bozkurt, 1996: 173). Aile kararnamesinin çıkarılmasında kadının toplumsal yaşamda bir birey olarak yer alması bir yana; dönem içerisindeki uzun süren savaşlarda geri dönemeyen eşlerin geride bıraktığı kadının boşanması, geçimi gibi sorunlarının çözülmesi gerekliliği etkili olmuştur (Akça ve Hülür, 2006: 316).

Osmanlı'nın ilk modern aile kanunu olan Hukuk-ı Âile Kararnamesi 19 Haziran 1919 tarihinde Hukuk-ı Aile Kararnamesinin Lağvı Hakkında Kararname ile yürürlükten kaldırılmıştır. Kararnamenin kaldırılmasında Müslümanların olduğu kadar gayrimüslimlerin de etkisi olmuştur. Kararnamenin getirmiş olduğu yenilikler müslüman tebaa tarafında tepki ile karşılanırken, kararnamenin gayrimüslimler hakkında hükümler içermesi ve özellikle 156. maddede⁴ yer alan ruhani liderlerin aile hukuku alanındaki yargı yetkilerinin kaldırılmış

⁴ “Ruesâ i ruhaniyenin akd ve fesh i nikah ile müstetbeatından olan nafaka-i zevcât, dirahuma ve cihaz hakkındaki hakk i

olması da gayrimüslim kesimin tepkisine yol açmıştı (Yurtseven, 2003: 221). Bilindiği üzere aile hukuku davaları cemaat mahkemeleri tarafından kendi dinlerine göre çözümlenmekteydi ve kararname, bu duruma son vermişti. İslam dininin aile ile ilgili ayrıntılı kuralları bünyesinde barındırması, evlilik ve miras gibi konularda kesin kuralların varlığı, bu alanda modern hukuksal düzenlemelerin tesis edilmesini güçleştirmiştir (Akça ve Hülür, 2006: 316). Aslında bu durum aile hukuku alanındaki gelişmelerin yakalanmasındaki gecikmenin temel nedeni olarak gösterilebilir. Kanaatimizce o dönemde toplum, henüz özel yaşam alanındaki yenileşmelere açık değildi.

SONUÇ

Osmanlı hukuk sisteminde şer'i ve örfi hukuk adı altında iki hukuk sistemi uygulanagelmıştır. Şer'i hukuk, temelde Kur'an ve sünnet başta olmak üzere icma ve kıyas kaynakları üzerinde inşa edilmişken, örfi hukuk yöneticilerin iradesi doğrultusundaki kanunnameler ve fermanlar üzerinden oluşturulmuştur.

Çalışmanın içeriğinde ifade edildiği üzere aksi görüşler olsa da örfi hukuk kuralları, şer'i hukuk kurallarını yok saymamakta ve ona karşı hüküm tesis edememektedir. Bu bakımdan örfi hukukun sınırını şer'i hukukun çizdiği ve yine örfi hukukun, şer'i hukuktan keskin olarak ayrılmadığı ve şer'i hukukun kapsamı dâhilinde olduğu söylenebilir.

Aile hukukunun Osmanlı Dönemi'ne yansımaları çoğunlukla İslam hukukunun uygulandığı şer'i hukuk üzerine yoğunlaşmışken, örfi hukuk uygulamalarına da şer'i hukukun yetersiz kaldığı durumlarda başvurulduğu görülmektedir. Mahkemelerde kadılar tarafından uygulanan hukuk kurallarının esas olarak şer'i hukuk temelli olmasına karşın, padişahlar tarafından mezhepsel kadı seçme yoluyla örfi hukuku şer'i hukuka üstün tutma çabaları dikkat çekicidir. Bu durum, İslam hukuku kaynaklarına aykırı bazı sonuçların doğabilmesinin önünü açmıştır.

Dönem içerisindeki yargı alanındaki durumlara baktığımızda, günümüzdeki temyiz merciine benzer bir düzenlemenin olduğu görülmektedir. Yukarıda değinilen fetvâların, haklı gerekçe olmadan dikkate alınmadığı durumlarda halka, bir üst mahkeme konumundaki Divan-ı Hümayun'a başvurma hakkının tanınması, yargısal güvenceyi kurmaktaydı. Bunun haricinde gayrimüslimlere kendi dininin tabi olduğu mahkemelerinde yargılanma hakkının tanınması da yargısal anlamda oldukça önemli bir adımdır. Bu adım bir yandan adalet anlayışına daha uygun düşmekte, öte yandan Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim tebaanın güveninin kazanılması noktasında önem arz etmektedir.

Anlaşılabileceği üzere, Osmanlı Aile Hukuku'nun oluşmasında İslam hukukunun ileri seviyede tesiri bulunmaktadır. Hukuk-i Aile Kararnamesi ise İslam hukuk tarihinde aile hukuku alanında hazırlanmış ilk kanun olması dolayısıyla Osmanlı hukuku ve İslam hukuku arasındaki etkileşimi göstermesi yönüyle önemlidir. Bu çalışmada Osmanlı Aile Hukuku'nda şer'i ve örfi hukukun yeri üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır. Dolayısıyla aile hukukunda yer alan evlenme, boşanma, evlenme ehliyeti, evlenilmesi yasak olan kişiler gibi temel esaslara yönelik şer'i ve örfi hukukun yerini izah etmeye yönelik örnekler verilmiştir. Farklı çalışmalarda bu konuların şer'i ve örfi hukuk bağlamında ayrı ayrı detaylı olarak ele alınması mevcut literatürü zenginleştirecektir.

KAYNAKÇA

Acar, H. İ. (2010). Talâk. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 496-500.

Akça, G. ve Hülür, H. (2006). Osmanlı hukukunun temelleri ve Tanzimat dönemindeki hukuksal yeniliklerin sosyo-politik dinamikleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (19), 295-321.

Akgündüz, A. (1999). Osmanlı hukukunda şer'i hukuk-örfi hukuk ikilemi ve yasama organının yetkileri. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 117-121.

- Alaca, H. (2021). 18. yüzyıl İstanbul şer'iyeye sicilleri'ne yansıyan konular üzerinden aile mefhumu hakkında bazı değerlendirmeler. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13-24.
- Atar, F. (2007). Nikâh. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 33, 112-117.
- Aydın, M. A. (1981). Osmanlılarda aile hukuku alanındaki gelişmeler ve hukuk-i aile kararnemesi. *Yayınlanmış Doktora Tezi*.
- Aydın, M. A. (1998). Hukuk-i âile kararnâmesi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18, 314-318.
- Aydın, M. Â. (2000). *Türk hukuk tarihi*. Beta Yayıncılık.
- Aydın, M. A. (2005). *Türk hukuk tarihi*. Hars Yayıncılık.
- Aydın, M. A. (2007). Osmanlılar-hukuki adli yapı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 515-521.
- Aydın, M. Â. (2020). *Osmanlı aile hukuku*. Klasik Yayınları.
- Bayındır, A. (2000). Osmanlı adli teşkilatı. *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I. No:31*.
- Bozkurt, G. (1996). *Batı hukukunun Türkiye'de benimsenmesi*. Türk Tarih Kurumu.
- Cin, H. ve Akgündüz, A. (1990). *Türk-İslam hukuk tarihi* (Cilt 2). Timaş Yayınları.
- Cin, H. ve Akgündüz, A. (1995). *Türk-İslâm hukuk tarihi*. OSAV Yayınları.
- Çakıcı, M. (2022). Osmanlı Devleti'nde nikâh muameleleri. *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 129-151.
- Çevik, N. ve Yurtseven, Y. (2015). İslam- Osmanlı aile hukukunda nikâh akdi ve imam nikâhı meselesi. *Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 143-171.
- Erdem, H. (2016). İslam-Osmanlı aile hukukunda gayrimüslimler. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 639-661.
- Erdoğan, İ. (2014). 17. Yüzyılın ikinci yarısında taşrada yargı uygulamaları: Harput örneğinde "Hâkimü's Şer". *Firat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 49-86.
- Erol, A. ve Gökalp, F. (2022). İslâm aile hukukunda kadının evliliğini sona erdirmeye hakkı. *Kalemname*, 11-32.
- Hakkı, İ. ve Duman, A. (2008). İcma, kıyas ve istihsasın esasları. *Sebilü'r Reşâd Gazetesi*, 149-160.
- Hatemi, H. (2012). *İslam hukuku dersleri*. Sümer Kitabevi.
- İnalcık, H. (1958). Osmanlı hukukuna giriş: örfi sultani hukuk ve fatihin kanunları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 102-126.
- İnalcık, H. (2019). *Osmanlı'da devlet, hukuk ve adalet*. Kronik Kitap.
- Kama, S. (2013). Osmanlı hukukunda evlilik akdi ve söz konusu akdin 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniyye Kanunnamesine göre Osmanlı tabiiyetine etkisi. *İÜHFM*, 71(1), 673-708.
- Koşum, A. (2004). Osmanlı örfi hukukunun İslam hukukundaki temelleri. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 145-160.
- Mumcu, A. (1976). *Hukuksal ve siyasal karar organı olarak Divan-ı Hümayun*. Birey ve Toplum Yayınları.
- Okur, K. H. (2020). Fetva mecmualarına göre Tanzimat öncesi dönem aile yapısı hakkında bazı tespitler. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 607-646.
- Ortaylı, İ. (1976). Osmanlı kadısının taşra yönetimindeki rolü üzerine. *Amme İdare Dergisi*, 9(1), 95-107.
- Ortaylı, İ. (2020). *Osmanlı toplumunda aile*. Kronik Kitap.
- Osmanağaoğlu, C. (2007). Klasik dönemi bağlamında Osmanlı Devleti'nin örfi hukukuna ilişkin genel bir değerlendirme. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 75-130.
- Örsten, S. (2007). Osmanlı hukuk tarihi kaynağı olarak fetvâ mecmuaları (Fatwa Collections As a Source of Ottoman Legal History). *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* (4), 29-40.
- Özbilgen, E. (1985). *Osmanlı hukukunun yapısı*. Güray Matbaacılık.

- Sütçü, M. S. (2017). Osmanlı Devleti'nde müftülük kurumu: Anadolu müftüleri. *Tarih Okulu Dergisi*, 459-536.
- Şen, M. (1999). Osmanlı hukukunun yapısı. *Yeni Türkiye Yayınları*, 327-339.
- Tanrıverdi, H. (2007). *Mukayeseli olarak İslâm hukuk usulünde kurallar çatışması*. Gündönümü Yayınları.
- Umur, Z. (1987). *Türk hukuk tarihi dersleri*. Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Üçok, C. ve Mumcu, A. (1976). *Türk hukuk tarihi ders kitabı*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Üçok, Ç., Mumcu, A. ve Bozkurt, G. (2006). *Türk hukuk tarihi*. Turhan Kitabevi.
- Yazıcı, A. (2015). Osmanlı Hukûk-ı Aile Kararnâmesi (1917) ve Sadreddin Efendi'nin eleştirileri. *EKEV Akademi Dergisi* (19), 567-584.
- Yetkin, A. (2013). Osmanlı Devleti'nde hukuk devletinin gelişim süreci. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(24), 380-413.
- Yurtseven, Y. (2003). 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı aile hukukuna getirdiği yenilikler. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(1-2), 199-250.